

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1965.1.07>

R. KRUSTEN-LINDSTRÖM

INIMESE KASVU KUJUTAMINE SUURT ISAMAASÕDA KÄSITLEVATES KIRJANDUSTEOSTES

Esimestel sõjajärgsetel aastatel (1945—1948) domineerib eesti nõukogude proosa- kirjanduses Suure Isamaasõja ainek. Ei ole ka midagi loomulikumat sellest, sest äsjalõppenud sõda oli rahva elus tähelepanuväärsemaid etappe, mille kujutamine kirjanduses on jätkunud ja jätkub veel aastakümneid. Ometi teeb omaaegne kirjanduskriitika juba 1947. aastal proosakirjanikele etteheiteid: «Armastatuim ajajärk jutustuste autorite poolt püsib ikka veel ajavahemikul 1940—1944, s. o. esimesest nõukogude aastast läbi okupatsioonija ja kuni Eesti NSV vabastamiseni saksa fašistlikest röövlitest.»¹ Niisugune etteheide on esile kutsutud proosakirjanduse äärmiselt nõrgast reageerimisest sõjajärgsete aastate eneste probleemidele ja nähtustele ning selle eesmärgiks on ilmselt püüe suunata prosaiste sõjajärgse tegelikkuse kujutamisele.

Sügavamal analüüsimisel tundub siiski ebaõiglane olevat varjuheitmine nendele autoritele, kes 1947. aastal ikka veel (!) tegelesid tsitaadis märgitud sündmustega. Oigupoolest andsidki sõjajärgsed aastad esimese võimaluse Suure Isamaasõja terviklikuks käsitlemiseks, samuti sõjaajal kirjutatud teoste jõudmiseks rahvani. Esimestel sõjajärgsetel aastatel algas tegelikult fašistliku okupatsiooni, rahva vastupanu ja meeleolude kujutamine, mida tegid esmajoones okupatsiooni üle elanud proosakirjanikud R. Sirge, O. Tooming jt. NSV Liidu tagalasse evakueerunud kirjanike sulest ilmunud sõjaainelised jutud ja jutustused, kuigi neist osa ilmus eri raamatutena juba sõjaajal, ei pääsenud ometi laialdase lugejaskonna kätte. See sai võimalikuks alles pärast Eesti NSV vabastamist. A. Jakobsoni ja E. Männiku uuesti trükitud ja ühiste kaante vahele koondatud sõjaaegne looming saab rahvale tuttavaks nimelt sõjajärgsete väljaannete kaudu, mis ilmunud kirjanduse üldpildis veelgi suurendab sõjaaineliste teoste erikaalu.

1945. aasta detsembris toimunud kirjanike üldkoosolekul märkis Fr. Tuglas: «Temaatika on meil praegu väga kitsas. Teemad võiks õieti jaotada kahte gruppi. Üks on nende kirjanike oma, kes sõja alguses evakueerusid Nõukogude tagalasse. See osa käsitleb Punaarmee tagasitõmbumist, Isamaasõja lahinguid ja õnneliku tagasijõudmist.

Teine teema on nende kirjanike oma, kes okupatsiooniajal olid siin. Ja seal käsitletakse harilikult, kuidas kõhklev ja kahtlev inimene saab nõukogude inimeseks.»²

Kui kõrvale jätta termini *teema* ebajärjekindel kasutamine Fr. Tuglase poolt, siis on siin päris selgesti nähtud nii kahte kirjanike gruppi kui ka nende erinevalt kujunenud saatusest välja kasvanud erinevat ainekku, mis sai esimestel sõjajärgsetel aastatel valdavaks. Kuid on väga iseloomulik, et erinevatest ainekkest hoolimata on mõlemal kirjanike grupil üks teema — inimese kasvamine ja karastumine ning maailmavaateline kujunemine.

¹ Nõukogude kirjanduse suured ülesanded. «Sirp ja Vasar» 12. juulil 1947.

² Kirjanike üldkoosolek. «Sirp ja Vasar» 5. jaan. 1946.

Selle teema üksmeelne lahendamine kirjanduses on tegelikkuse tõetruuks peegelduks. 1940. aastal asetleidnud murrang pani aluse uue teadlikkuse kujunemisele, mis jätkus nii Suure Isamaasõja lahingutes ja tagalas kui ka Saksa fašistliku okupatsiooni rasketes oludes ning isegi veel 40-ndate aastate lõpul ja 50-ndate alguseski. Inimese maailmavaateline areng, valik kahe vastandliku leeri vahel oli elu üheks kõige teravamaks probleemiks. Suure Isamaasõja ja okupatsiooni tingimustes toimunud muudatused ja nihked inimese maailmavaates olid sõjajärgsele tegelikkusele ajaliselt eelnevateks ja ettevalmistavateks, nende käsitlemine kirjanduses oli seega igati vajalik ja kohane. Kirjandus pidi lahti mõtestama selle, mis inimeses juba toimunud oli, sest muidu poleks olnud võimalik edasimineku uue ja uueks kujuneva inimkarakteri loomise suunas, mis oli hädavajalik sõjajärgsete probleemide lahendamisel.

Sõltuvalt erinevast sündmustikust ja kujutatavast keskkonnast on kahe eespool nimetatud kirjanikegrupi probleemiasetus ja keskne kangelane eriilmelised. Suurt Isamaasõda kujutavates teostes esineb peamiselt poliitiliselt teadlik võitleja, kellel esialgu puudub veel karastus, teooria ja ideede proov praktikas. Niisugusel kangelasel võib olla oma ekslikke arvamusi, illusioone vaenlase suhtes jms., kuid põhilises on ta veendunud. Teose käigus saab kirjanduslik kangelane karastuse nii- või teistsuguste sündmuste mõjul. Okupatsiooni kujutavates teostes on keskne tegelane tugevasti mõjutatud kodanlikest eelarvamustest, on poliitiliselt naiivne ja kergeusklik, kuni mõni vapustav sündmus — enamasti fašistide metsikused — ta silmad avab. On neidki, kes oma lühinägelikkuse ohvritena hukkuvad. Okupatsioonisündmuste ainstikku kirjutatud jutustustes jõutakse tavaliselt välja peategelase teadvuses tekkiva murrangumomendini ja mõne otsustava sammu astumiseni, mis ühendab seni kõhkleva tegelase fašismivastase võitluse ja võitlejatega. Sealt kommunistliku veendumuseni jääb veel palju maad käia, mis on küll aimatav ja juurdemõeldav, kuid mida pole kujutatud vastavates teostes, välja arvatud O. Toominga «Pruuni katku aastail».

Ei saa siiski tõmmata ranget eraldusjoont tagalasse evakueerunud ja okupatsioonis olnud kirjanike teoste ainstiku vahele. Esineb sedagi, et tagalas viibinud kirjanik kujutab okupatsioonisündmusi, nagu näiteks A. Hint oma kahes heas novellis «Vennad» ja «Jääminek», samuti E. Männik ja A. Jakobson mõnedes jutustustes. Vastupidiseid näiteid aga esile tuua ei ole. Ka ei tohi kahte valitsevat ainstikku absolutiseerida, sest nende kõrval kujutati sõjajärgsetel aastatel veel kodanlikku ühiskonda ja isegi muistset heitlust ristirüütlitega — A. Hindi novellid kogust «Metshaned» (1945), «Vesse poeg» (1949), ja A. Antsoni «Võit» (1945) —, mis fašismivastase võitluse aastail omandas muidugi mõista uue kõla ja mõtte. Samuti ilmus juba esimestel sõjajärgsetel aastatel teoseid, mis kajastasid vahetult selleaegset tegelikkust.

Suure Isamaasõja sündmusi proosas kujutavate autorite seas on eriti silmapaiste A. Jakobson, üks neid kirjanikke, kes juba 40-ndate aastate alguses kujunes maailmavaatelt ja loomismetodilt nõukogude kirjanikuks. A. Jakobsoni kiiret arenemist soodustas tema varasem looming, mis rõhutas tugevasti ühiskondlikke probleeme ja nägi õigesti sotsiaalsete vastuolude põhjusi. Sotsialistliku realismi meetodi süvenevast mõistmisest kõnelevad Suure Isamaasõja algust kujutavad jutustused, mida iseloomustab veendumuste kindlus, usk töörahva riigi võidusse ja kõiki kannatusi ületav optimism.

A. Jakobsoni sõjasündmusi kujutavad jutustused trükiti ära juba sõjaajal NSV Liidu tagalas ilmunud mitmesugustes koguteostes, aga ka eri raamatutena, nagu «Tules ja veres» (Moskva, 1942) ja «Hiiglaste tee» (Leningrad, 1944). Pärast sõda ilmusid kõnesolevad jutustused kogus «Tulikuum päev» (1949). Kirjanik kujutab neis peamiselt sõjaaegseid sündmusi Eesti NSV territooriumil, sõja algust ja hävituspataljonide võitlust («Üks juulipäev», «Lunastus», «Esimene armastus», «Ärkamine»), partisanide tegevust («Väike kangelane», «Ema»), Eesti NSV vabastamist («Kojutulek»).

Kirjaniku sõjaaineliste jutustuste kangelased on enamjagu noored, alles oma elu alustavad inimesed. Murrangulistel päevadel on nende küpsemine toimunud kiiresti, nad on pidanud valima kahe vastandliku ühiskondliku jõu vahel. Kuid nende noorte nõukogude inimeste veendumused vajavad veel karastamist, mis toimub sõja esimestel päevadel. Sellele keskendabki kirjanik oma tähelepanu. A. Jakobson taotleb oma

jutustustega peamiselt kahte eesmärki. Esiteks tahab ta lugejale selgeks teha, mida õieti tähendab fašism, ja teiseks tõendada, kui tugev, kui võitmatu on nõukogude inimene. Sellest viimasest kasvabki välja optimism ja võiduusk, mille poolest A. Jakobsoni jutustused nii silmapaistvad on. Seejuures tuleb arvestada, et need jutustused on kirjutatud ajavahemikul 1941—1943, millal rindeolukord andis optimismiks vähe põhjust.

Jutustuses «Üks juulipäev» lasevad fašistid grupi noori võitlejaid maha, ilma et viimastel õnnestuks kohutava kiirusega arenenud sündmuste keerises vastupanu üritadagi. Ellu jäetakse ainult üks õela arvestusega, et ta pärast oma kaaslaste ja armsama hukkamise nägemist on moraalselt hävitatud, et temast saab nüüd nahahoidja, argpüks, reetur. Muidugi ei ole jutustuse peategelasele midagi hirksamata, kui näha oma sõprade ja armastatud tütarlapse surma, kuid ometi leiab ta eneses jõudu võitluse jätkamiseks: «Nad olid talle elu kinkinud, et talle selle kingitud elu kaudu kannatusi valmistada, jah, ta teadis seda. Aga ta teadis samuti, et nad eksisid, — ta kasutab seda elu mitte lõdisemiseks ja hirmu tundmiseks, vaid võitlemiseks ja tasumiseks.»³

Oma esimese armastuse julma hukkamise peab üle elama ka jutustuse «Esimene armastus» peategelane. Isa poomist peab pealt vaatama poeg, alles mõnetekümneaastane poisike («Väike kangelane»). «Kõjutulekus» leiab kapten Koger fašistide ohvrite seast ka oma naise ja lapsed.

Kirjanik kujutab oma jutustustes viimase piirini viidud valu ja kannatusi, mida inimesed peavad üle elama. Kuid ükski A. Jakobsoni jutustuste kangelastest ei murdu. Nende üliinimlikud vapustused saavad võitlusvaimu mitmekordistajateks, avavad seni lühinägelikegi inimeste silmad ja sunnivad võitlejate ridadesse astuma («Ärkamine»).

A. Jakobsoni jutustused on täis teravaid kontraste, nagu näiteks looduse ilusama aja ja sõjasündmuste julmuse kokkulangemine, mida kirjanik laseb oma kangelastel kibedalt tunnetada. Teadlikult on rõhutatud ka tegelaste noorust, nende poollapselikku, alles kujunevat tunde- ja mõttemaailma. Esimene armastus, sellega seotud tulevikuunistused, mis esmakordselt on töötavale noorsoole pilvitud, vabad muredest, äärmine puhtus ja ilu noorte omavahelistes suhetes — sellisena on kirjanik loonud pildi inimlikust õnnest. Ja sealsamas laseb autor kõigel sellel hävida võrreldamatult julmal kombel, et varemelt võiks tõusta lapseliku unistaja asemel karastatud võitleja, keda nõuab aeg.

A. Jakobsoni tunnustusväärseks saavutuseks on karakterite kujutamine eelkõige nende mõtte- ja tundemaailma kaudu. Kirjanik pühendab enamiku lehekülgi oma tegelaste intensiivse mõtlemistegevuse edasiandmisele. Siin on mälestusi, on eneseanalüüsi, kahtlusi ja otsuselejõudmist, arutlemist ja vaidlusi. Samal ajal on A. Jakobsoni kangelased väga rikkad emotsioonidelt, tegelaste psühholoogia on peenelt välja töötatud ja mõjusa veenvusega esitatud (eriti «Ärkamises» ja «Tuleviku nimel»).

Suure Isamaasõja päevil kujunes väljapaistvaks lühiproosa viljelejaks ka Eduard Männik, kelle sõjajuttude tegelased oma sotsiaalselt ja poliitiliselt olemuselt on väga lähedased A. Jakobsoni kangelaste enamikule. Kuigi ka E. Männiku jutte trükiti juba Suure Isamaasõja ajal, sai tema looming laialdaselt tuttavaks ning ilmus raamatukaante vahel alles pärast sõja lõppu: «Südamete proov» (1946), «Viisteist sammu» (1947) ja «Võitlus kestab» (1950). Need kolm kogu sisaldavad E. Männiku sõjajuttude enamiku, millele hilisemad kordustrükid pole enam uut lisanud.

Eespool märkisime, et nii A. Jakobsoni kui ka E. Männiku teostes on tegemist veendunud võitlejatega, kes võitluses karastuse saavad. Sellele tuleb lisada veel mõlema kirjaniku ühine ideeline positsioon, nende mõlema loomingus valitsev sotsialistliku realismi printsiip. Mis puutub inimese kasvu ja kujunemise näitamisse, siis siin on kumbki kirjanik käinud oma teed — vastavalt andelaadile ja individuaalsusele.

Kõigepealt on erinev juba mõlema kirjaniku žanr. A. Jakobson harrastab ulatuslikku jutustust, mis pakub avaraid võimalusi karakteri kujunemise väljajoonistamiseks,

³ A. Jakobson, Üks juulipäev. Rmt.: Tulikum päev. Tallinn, 1949, lk. 330.

E. Männik soovust võrdlemisi kiireloomulist ja lühiulatuslikku juttu, kus polegi võimalik inimese kasvamist eriti detailselt esile tuua. E. Männiku teoste kohta kirjutatud kriitikas esinebki kõige sagedamini etteheide: E. Männik ei näita inimese kasvamist, tema siseheitlest.⁴ Täiesti ülekohtuselt ja kirjaniku loomingust möödavaatavalt kõlab aga H. Lumeti väide: «Nõukogude kodaniku tunne, nõukogulik patriotism, teadmine, et me võitleme vaba sotsialistliku kodumaa eest, ainulaadse riigi eest maailmas, kus töötava inimese rind võib hingata vabalt, teadmine, et me võitleme mitte ainult oma kitsa koduse kolde ja isikliku õnne pärast, vaid kommunismi eest, uue enneolematu etapi eest inimkonna ajaloos ei peegeldu raamatu lehekülgedelt.»⁵

Just nõukoguliku patriotismi ja võitluse eesmärgi selge tunnetamise poolst on Männiku sõjajuttu eriti tugevad. Tema jutude tegelaste peamine areng seisabki kangelaslikkuse, patriootliku kohusetunde tekkimises. Kujude maailmavaateline areng on toimunud juba varem ega kuulu kirjaniku vaatevälja. Männiku sõjajuttude kangelased on endised sepad, valajad, metallitöölised või talupojad — sulased, popsid — ühesõnaga — töömehed. Nii on Männiku võitlejatele juba sotsiaalse päritolu poolst nõukogude võim lähedane ja omane, rasked siseheitleused aga võõrad. Pealegi ei ole maailmavaatelise kujunemise lähem näitamine sugugi E. Männiku eesmärgiks. Kirjanik seadis oma sõjajuttude ülesandeks rahva kangelasliku võitluse kujutamise. Ta näitab hingelt ja südamedel tõelise nõukogude inimese kasvamist kangelaseks, karastumist ja arenemist sõja rasketes tingimustes.

E. Männiku lihtsatel võitlejatel on seljataga kibe minevik kodanlikus ühiskonnas, täis alandusi, solvamisi ja viletsust. Võitluse käigus selgub neile inimestele ikka enam, et sõda fašismi vastu tähendab ühtlasi võitlust mineviku tagasipöördumise vastu. Rasked mälestused saavad võitlejate innustajateks, kangelastegude ajendiks. Niiuguseid mälestusi kannavad endas leitnant Ristjärv («Töötus», kogus «Üle mägede» peal kirja all «Saaremaa rannal»), roodu poliitjuht («Roodu poliitjuht»), seersant Laes («Suurtükikomandör») ja paljud teised. «Just sellepärast kisubki mind iga möödaõitev ešelon kaasa, sest mitte kunagi ei tohi me lastele ja lastelastele tagasi tulla see pime ja kohutav popsitare, milles mina olen mööda saatnud oma lapsepõlve.»⁶ ütleb roodu poliitjuht samanimelises jutus.

E. Männiku jutude tegelastele on selge, mille eest nad võitlevad, mille nimel kangelastegusid sooritavad. Nende patriotism on teadlik, kantud kõrgest sisemisest kohusetundest. Kui eespool toodud H. Lumeti arvamuses väga kõrgeleennuliste sõnadega nõutakse patriootlike tunnete selgemat esiletoomist, siis E. Männiku sõjajuttudes on need tunded kõige paremini esile toodud äärmiselt igapäevaste sündmuste, detailide, võitlejate mõtete ja sõnade kaudu, mida aga kriitik ilmselt ei ole mõistnud. Patriotism pole midagi abstraktset. Kangelasteo taga seisab mingi kindel tõukejõud, milleks sageli on omaste või lahingukaaslaste hukkumine, nagu näiteks leitnant Kaivase puhul «Kuuendas pealetungis», võitlejate Kuti ja Oti ning pataljonikomandör Merikivi puhul «Südamete proovis». Männiku võitlejakujude kõige suuremaks väärtuseks ongi nende inimlik lihtsus, mõistetavus ja tunderikkus. Karmi rindeolustiku taustal, mida autor kujutab ilustamata, aga ka inetuid külgi rõhutamata, saavad erilise tähenduse inimeste unistused tööst, mõtted perekonnast ja lastest, samuti tähelepanelik suhtumine võitluskaaslastesse, isegi võitluse keerises tekkivad sümpaatiatunded mehe ja naise vahel. Kõige inimliku soe tuikamine rindejuttudes muudabki Männiku võitlejakujud hinnatavateks. Sõprus ja seltsimehelikkus «Laeva tees», «Kuuendas pealetungis», «Südamete proovis», tärkav armastus «Soolajärve perenaises» ja «Neveli maantee» on selle headeks tunnustajateks. E. Männik püüab alati inimest mõista, tema tegude ja käitumise põhjusi leida ning näidata (näit. «Paljassaare tipul»).

On ka pikemaid sõjajutte, kus E. Männik otseselt näitab inimese kasvu, arengut. Tüürimees Saarik «Laeva tees» ning koos temaga mitmed noored võitlejad teevad

⁴ H. Lumet, Raamat neist, kes sammusid võidule. «Sirp ja Vasar» 21. veebr. 1948.

⁵ Sealsamas.

⁶ Eduard Männik, Roodu poliitjuht. Rmt.: Võitlus kestab. Tallinn, 1950, lk. 181.

laeva kangelasliku heitluse tundidel läbi kiire, ent põhjaliku arengu. Seni ei kujutanud ükski neist ette, mida õieti tähendab fašism. Nüüd selgub see lühikese aja jooksul ja kutsub inimestes esile otsustava võitlustahte. Tüürimees Saarik oli vaenlast isegi idealiseerima kippunud, see tähendab, et talle oli ebaselge fašismi olemus. Jutustuse lõpuks on selles inimeses kadunud kõik illusioonid vaenlase suhtes ning jäänud ainult tahe fašistid kiiremini puruks lüüa.

Lihtsamelise ja vähese haridusega maapoisi kujunemine teadlikuks võitlejaks on seatud rindejutu «Suurtükikomandör» keskpunkti. Seersant Laese silmaringi järkjärgulist avardamist on kirjanik üpris usutavalt ja õnnestunult edasi andnud. Selle kujuga on üldistatud sadade võitlejate arenemiskäik.

Mitmeid noori võitlejaid kohtame teisteski Männiku sõjajuttudes, ja ikka näitab autor, kuidas nad vabanevad oma esialgsest argusest, kuidas neis tekib teras, sünnib kangelaslegu. Kas pole kangelaslegu ka soolajärve perenaise, 16-aastase tütarlapse Kati töö, poja kaotanud ema muutumine kõigi võitlejate emaks, noore vedurijuhi retked vaenlase pommirahe all jne. jne.

Kui A. Jakobson kujutas oma tegelasi peamiselt sisemaailma, mõtete ja tunnete ohtra esitamise kaudu, siis E. Männiku meetod on sellele vastupidine. Tema kangelane kasvab välja välise sündmustiku najal, kusjuures kirjanik ainult siin-seal annab tugi-punkte tema hingeelu mõistmiseks. On väga tõenäoline, et just seetõttu ongi E. Männiku karaktereid nähtud vähearenevatenä, väheilmekatenä. Esiplaanile on kirjanik seadnud rindeolustiku, mida ta väga hästi tunneb, kuid tihedas seoses sündmustiku ja võitlus-piltidega elab kirjaniku paremates sõjajuttudes ka inimene, tundliku meele ja sooja südamega vapper võitleja. Kapten Toomsalu, tüürimees Saarik, leitnant Kaivas, puna-väelane Niklus, minategelane «Minu palatis», suurtükikomandör Laes samanimelises jutus ja paljud teised on ilmekad karakterid, elavad inimesed, kellede puhul autoril on õnnestunud siduda võitluse heroikat sõja igapäevaste raskuste ja kannatustega.

Mitte kõik pole E. Männiku sõjajuttudes, eriti inimese kujutamise osas, õnnestunud. Autori arvukate heade juttude seas on küllalt vähenõudlikke, visandlikke, halba olu-kirjeldust meenutavaid lookesi, mis ei paku midagi uut ei rindeelu ega inimeste mõist-miseks. Eriti maksab see hilisemate, pärast sõda kirjutatud tööde kohta. Hakkavad korduma episoodid, karakterid jäävad üha visandlikemaks, kirjanik kujutab tegelasi paljudes varasemates juttudes esinenud väliste detailidega (näit. juuksesalk, silmade värv). Juba varem kõmises päris headeski rindejuttudes õõnsat retoorikat, eriti mõnedes koosolekukirjeldustes, kangelaste hüüdlausest. Nõrkadena võiks märkida jutte «Kolm sapööri» (1946), «Läbi võitluse» (1946), «Tervitus Põhjust» (1947), «Võitleme käsikäes» (1948), «Ühe noore vabatahtliku võitlustee» (1943/1948), «Nelja tee» (1948) jt., mille puhul on eriti ilme autori enesekordamine nii probleemi asetuses kui ka ideedes. Ei ole märgata kirjaniku süvenemisevõime kasvu, vaid isegi vastupidist. Loobumine sõjainestikul kirjutamisest 1948. aasta paiku tunnistab, et autor pidas selle ammen-datuks, et tal, vähemalt käesoleva ajani, pole enam midagi lisada olnud.

Eduard Männiku rindejuttude ideelis-kunstiliseks eesmärgiks oli kujutada nõu-kogude inimese kangelaslikkust väga mitmesugustes oludes Suure Isamaasõja ajal, näidata tema enesestmõistetavat ennastsalgavat suhtumist oma kohustustesse isamaa ees. Seda nõudis enamiku juttude kirjutamise aeg, aeg, kus kõigi vahenditega tuli mobi-liseerida inimesi võitluseks. Eduard Männik tegi seda nõukogude inimeses peituvate positiivsete joonte rõhutamise tähe all, ilustamata seejuures olukordi, varjamata rinde-olude raskust (näit. «Neveli maantee»). Inimese sisemine heitlus, vabanemine kodan-liku ideoloogia mõjudest ei ole olnud, nagu eespool märkisime, Männiku rindejuttude eesmärgiks, ja seda tuleb arvestada. Juba 1954. aastal kirjutas P. Kuusberg: «On isegi neid, kes selle tõttu, et Männik seesugust nähtust pole kujutanud, on valmis tembel-dama kirjanikku elu lakeerijaks, autoriks, kes on kirjutanud oma töid konfliktituse «teooria» lähtepunktidest väljudes.»⁷ Samasuguseid mõtteid hakati avaldama ka 1961. aastal pärast P. Kuusbergi romaani «Enn Kalmu kaks mina» ilmumist. Ajakirjas

⁷ P. Kuusberg, Lihtsate inimeste suured teod. «Rahva Häälel» 31. jaan. 1954.

«Looming» astutakse sellele vastu: «...on ka tahetud tõendada, nagu vääricksid alles viimaseil aastail ilmunud sõjaainelised teosed tähelepanu, kõik varasem oli aga skeem, elu lakeerimine.»⁸

Nagu juba eespool näitasime, pole E. Männiku ega A. Jakobsoni sõjaainelistel juttudel ja jutustustel midagi tegemist lakeerimisega, küll aga ajanõuetest tingitud tegelikkuse ja inimeste ühe külje rõhutatud kujutamisega. Tuli aeg, mil kujutati ka sama nähtuse teisi külgi. Kuid see ei tähenda eelnenu mahakiskumist, vaid pildi täiustamist.

A. Jakobsonil pole küll õnnestunud vaadeldavates jutustustes luua silmapaistvalt isikupäraseid tüüpe. Tema jutustuste tegelased jäävad enamasti vähe individualiseerituiks peamiselt autori monotoonsete ja ühetaoliste karakteriseerimisvõtete tõttu. E. Männiku paremateski töodes on vajaka sügavusest. Ka leidub mõlema autori tegelaste kõnes deklaratiivsust. Seejuures on silmahakkav, et kirjanikud kordavad väheveenva deklareerimisena ja otseütlemisena seda, mida nad eespool on juba veenvalt kunstiliste vahenditega tõestanud.

Üldiselt tuleb aga A. Jakobsoni ja E. Männiku teostes näha noore eesti nõukogude proosakirjanduse hinnatavaid saavutusi. Kõige tähtsam on see, et nii A. Jakobson kui ka E. Männik on lähtunud karakteri kujutamisel õigest, inimest tervikuna võtvast kontseptsioonist. Nad ei eralda inimese isiklikku elu, tunde- ja mõttemaailma tema ühiskondlikest kohustustest ja ülesannetest; eraeluline ja ühiskondlik sulavad mõlema kirjaniku loodud kujudes loomulikult teineteisega kokku, moodustades harmoonilise terviku.

August Jakobsoni jutustus «Ärkamine» esitab juba 1943. aastal tüübi, keda okupatsiooni käsitlev proosakirjandus kõige enam on kujutanud. Keskmiktalupoeg Ants Kasemaa loodab 1941. aasta ägedas poliitilises võitluses erapooletuks jääda: «Mis siis, las maailm sagib ja sekeldab! peasi, — ei tohi ennast esialgu kellelegi näidatal peasi, on tarvis ennast mõni aeg paos hoida, et mitte jalgu jääda ei venelastele ega sakslastele, ei fašistidele ega kommunistidelegi!»⁹ Peagi selgub, kui petlik on lootus asuda mingile kolmandale teele, jääda võitlusest eemale. Elu ise, fašistide metsikused tekitavad paratamatuse ühele või teisele poolele asuda, avavad Ants Kasemaa silmad. Talle saab selgeks, et juhul, kui ta ei hakka võitlema fašistide vastu, peab ta neid toetama, nendega kaasa minema. Seda aga ei luba Kasemaa tööinimesesüda. Nii astub ta otsustava sammu töörahva õiguste eest võitlejate poole ning ühineb nendega.

Samal ajal kui A. Jakobson jutustuses «Ärkamine» niisugust kirjanduslikku tüüpi kujutas, võis see osa kirjanikke, kes viibis okupeeritud alal, talletada elulisi tähelepanekuid või paremal juhul kirjutada lausahtlisse, et alles sõjajärgsetel aastatel oma kavatsusi realiseerida. Nende kirjanike hulka kuuluvad R. Sirge, P. Viiding, R. Roht, E. Krusten, M. Metsanurk, O. Tooming jt. Okupatsioonisündmuse kujutasid ka Nõukogude tagalasse evakueerunud autorid, näiteks M. Nurme, A. Hint, E. Männik, M. Raud, kuid arvestatavama ja olustiku suhtes konkreetsema kujutuse neist aastatest andsid ikkagi okupatsiooniga silm silma vastu seisnud autorid. Ajajärgu tundmise poolest olid viimased oma Nõukogude tagalas viibinud kolleegidega võrreldes kahtlemata eelisolukorras, kuid nende ideelis-kunstiliste tõekspidamiste areng jäi okupatsiooni tingimustes ilmselt maha. See avaldub selgesti eri teid käinud autorite loomingu vaatlemisel. Aktiivseid võitlejatüüpe suutsid konkreetse olustiku nõrgast tundmisest hoolimata paremini tabada A. Jakobson «Väikeses kangelases», A. Hint «Vendades» ja «Jääminekus», E. Männik «Terasvaieris» ja P. Keerdo «Tasujas». R. Sirge, P. Viidingu ja M. Metsanurga kesksed kangelased on aga võrdlemisi passiivsed, alles kõhklevad ja kujunevad, ekslevad ja kahtlevad inimesed, keda tegelikkus ise sunnib lõpuks otsustavat sammu astuma. O. Tooming näitab kujuneva kangelase kõrval ka veendunud võitlejaid, seejuures õnnestunud.

⁸ Kirjandus on üldrahvaliku ürituse lahutamatu osa. «Looming» 1963, nr. 3, lk. 325.

⁹ A. Jakobson, Ärkamine. Rmt.: Tulikuum päev. Tallinn, 1949, lk. 380.

1946. aastal toimunud eesti nõukogude kirjanike II kongressil kvalifitseerivad ettekandjad J. Semper ja K. Taev okupatsiooni käsitleva proosakirjanduse peamiselt partisaniteemaikat valgustavaks. Tegelikult on aktiivset partistani kujutatud hoopis vähe, küll aga kõhklevat, oma maailmavaate poolest kujunevat inimest, kes jõuab ühinemiseni partisanidega, võitluse paratamatuse tunnetamiseni. Et kriitika eeldas partisanivõitluse kujutamist, tundusid kujutatavad tüübid seda nõrgematena ja passiivsematena. Eesti nõukogude kirjanike II kongressil leitakse, et R. Sirge, P. Viiding, M. Nurme ja R. Rohu pole suutnud näha oma ajastu tüüpilisi kujusid, kelleks tüüpilisuse probleemi lihtsustamise tõttu peetakse ainult võitlejat-partisani.

Aktiivne võitleja esineb okupatsioonisündmusi kujutavas proosakirjanduses tõepoolest nõrgalt. Teda on vähe näidatud, ja kui seda ongi tehtud, siis enamasti on selline kuju jutustuse üks ilmetumaid ja ähmasemaid. R. Sirge jutustustes on teadlikud võitlejad vähe välja töötatud, salapärasusega ümbritsetud («Samm-sammult», «Ainuke võimalus», «Otsustav pöörak», «Lõke padrikus»), R. Rohu romaanis «Kaks perekonda» räägitakse partisanidest-võitlejatest ainult vihjamisi. Sama kordub M. Nurme, P. Viidingu ja M. Metsanurga lühiproosas. On üsna ilmne, et kirjanikud ei tundnud okupatsiooni tingimustes toimunud võitlust piisavalt, et neil ei olnud sellega otseseid kokkupuuteid. Sellepärast jääbki sõjajärgsetel aastatel organiseeritud fašismivastase võitluse kujutamine okupatsiooni käsitlevates proosateostes suurelt osalt umbkaudseks.

Selles väljendub küll proosakirjanduse piiratus, kuid vääri oleks süüdistada autoreid ajajärgu tüüpiliste joonte ja protsesside märkamata jätmises või koguni ignoreerimises. Meie oludes, s. o. alles äsja kodanliku korra seljataha jätnud noore nõukogude vabariigi tingimustes, oli ülimalt tüüpiline ja iseloomulik inimeste teadvuses toimuv murrang, kodanlike eelarvamuste võitmine ja kindlale klassipositsioonile asumine, mis väljendus sel ajajärgul eelkõige suhtumises fašistidesse. Veel enam — fašism oma äärmusliku omavoli ja terroriga kiirendas tuhandete inimeste kasvu, teadlikkuse tõusu ja poliitilise silmaringi avardamist. Tuleb arvestada sedagi, et ka kirjanike eneste maailmavaatelised põhimõtted tegid läbi enam-vähem analoogilise protsessi.

Kõige sügavamalt ja kõige mitmekülgsemalt on okupatsiooni tingimustes toimunud inimese kasvu kujutanud prosaistidest O. Tooming ja R. Sirge, kes ise olid vaevelnud fašistlikus vanglas. Kuigi ka R. Rohu romaani «Kaks perekonda» tegevus toimub ülekaalukalt okupatsiooni ajal, ei suuda selle teose autor ometi midagi olulist öelda inimese kujunemise seisukohalt.

Nii jääb vaadeldava perioodi raames ainsaks sel teemal romaanižanris kirjutatud teoseks O. Toominga «Pruuni katku aastail» (1950), mida omalt poolt täiendab sama autori pikem jutustus «Kodumaa kutse» (1947/48). Et viimane eelnes romaanile «Pruuni katku aastail» nii kirjutamise ajalt kui ka loogiliselt, peategelase arengu seisukohalt, siis peatugem lühidalt tema juures. Jutustuse peategelane Maria Liivak on üks neid inimesi, kes laskis end hullutada saksa fašistide ja eesti kodanlike nationalistide laimukampaaniast nõukogude korra suhtes ning põgenes 1944. aasta sügisel kodumaalt. Alles Lääne-Saksamaal veedetud emigratsioonipäeval avavad selle noore naise silmad. Temas hakkavad kujunema õiged maailmavaatelised tõekspidamised, ta mõistab oma viga ja parandab selle, tulles tagasi kodumaale. Jutustus pakub huvi eeskätt Maria Liivaku karakteri tõttu, sest selles on autor püüdnud näidata kindlate veendumusteta, kodanlikust maailmavaatest mõjutatud inimese arenemiskäiku äärmuslikul kujul. Maria Liivak ütleb: «Üks aasta nõukogude korda ei olnud suutnud minus lõpuni kustutada kodanliku kooli, ajakirjanduse, kino, kogu kasvatussüsteemi mõju.»¹⁰ Kodanliku ideoloogia tugevad mõjud ei lasknud paljudel intelligentidel näha tõe, jõuda kindlale maailmavaatelisele veendumusele. Niisugused inimesed jäid kõikuma kuhugi kahe leeri vahepeale, otsisid mingisugust kolmandat võimalust, kuni tegelikkus ise tõukas neid lõpuks ühele või teisele kaldale. Maria Liivak käib eksimuste rajad lõpuni läbi, mistõttu autoril on olnud head võimalused näidata eksiteele viidud inimeste kogu naiivsust, poliitilist pimedust ja selles esimeste valguskiirte tekkimist. Suurt osa viimases eten-

¹⁰ O. Tooming, Kodumaa kutse. Tallinn, 1950, lk. 168.

davad kokkupuuted saksa töölistega, teated Nõukogude Eestist ja ennast ikka enam paljastavad emigrantide juhid. Maria Liivak tajub äkki, et tal pole midagi ühist emigrantliku ladvikuga, kes on fašistid või nende käsilased. Ta märkab, et on erapooletuse asemel sattunud fašistide sõiduvette, mis kõigist tema kõhklustest ja kahtlustest hoolimata on talle võõras nähtus. Siit tekib protest, murrang, elu nägemine uuest seisukohast ja kodumaa taasleidmine, kujunemine nõukogude inimeseks.

Jutustuse teema ja ainekik on huvitavad ning kuni tänase päevani vähe käsitlemist leidnud. Ometi pole autor suutnud Maria Liivaku kuju reljeefselt välja töötada. Ta pöörab liiga palju tähelepanu pisiasjadele ja ebaolulistele detailidele. Päeviku- ja raamjutustuse vorm piirab omalt poolt kirjanikku, andes sündmustikku ja mõtteid edasi monotoonselt, isegi mõnevõrra primitiivselt. Samal ajal on selge, et niisuguse vastuolulise, areneva ja järske murrangumomente üleelava karakteri kujutamine ei ole kerge ülesanne. O. Tooming oli aga 1947/48. aastal veel võrdlemisi väheste kirjanduslike kogemustega autor.

1950. aastal ilmunud «Pruuni katku aastail» annab tunnistust kirjaniku edasiminekest, tema võimete kasvust, mis saab eriti selgeks mitmes tükis Maria Liivaku karakterit meenutava Ilmar Maametsa kuju loomisel. Ilmar Maamets kuulub samuti intelligentsi hulka, kes poliitikast midagi teada ei tahtnud. Esimesel nõukogude aastal tundis Maamets rõõmu vabast tööst, teda edutati, kuid mingit nõukogude aktivisti temast ei saanud. Võib-olla oleks Maamets oma olemuselt veelgi lähedasemaks jäänud Maria Liivakule, kui fašistid poleks teda vangistanud. Alles vanglas, tegelikkuse enda surve all, peab Maamets hakkama mõtlema poliitikast, klassivõitlusest, maailmavaatest. Selgub, et temataolisele inimesele on see keerukas ülesanne. Esialgu püüab Maamets käia vanu radu: ta otsib visalt kolmandat teed, vaikset, erapooletut äraelamist, võimalust oma tööd teha. Ta usub fašistlikesse seadustesse, teatud üldinimlikesse õiglusnormidesse, ta loodab oma koolivenna Renee Loigu peale, unustades viimase klassikuuluvuse. Maamets on individualist, kes arvab paremaks mitte tegutseda, vaid olla erapooletu, vaikida, minna oma teed, pääseda vabadesse. Võitlus, eriti vangla tingimustes, näib talle mõttetu. Ise peab ta end väikeseks kruvikeseks, kellest pole kasu võitlejana. Kuid kirjanik on näinud Maametsa algusest peale komplitseeritud, vastuolulise karakterina, milles ongi Maametsa edasise arengu loogiline alus ja eeldus. Samal ajal kui Maamets vaidluses Järvis, Kajando ja teiste kongikaaslastega väljendab kõige piiratumaid, kodanlik-individualistlikke seisukohti, tunneb ta kusagil sismuses lõhet oma sõnade ja tegeliku tõe vahel, mis iga vanglas veedetud päevaga aina süveneb. Aegamööda hakkab Maametsale selguma fašismi olemus, klassivõitluse halastamatu iseloom ja kommunistide võitlejavaim, nende tööde ja sellele kuuluv tulevik. Maametsa enda vabanemislootused jäävad päev-päevalt väiksemaks. Koolivend Renee ei ruttu vabakslaskmisega. Siis püüab Maamets vanglast välja pääseda oma lejutisele tuginedes, kuid fašistid ei ole sellest huvitatud. Maametsale saab osaks alandav, ebanimilik käitumine, toores irvitamine — ja uus kasulik õppetund ongi käes. Pärast seda algab Maametsa teadlik lähenemine kommunist Järvisele ja tema ideedele.

Kommunistide kujud O. Toominga romaanis on hästi õnnestunud. Need ei ole küll teose kesksed tegelased, Pepasson jääb koguni päris episoodiliseks, kuid kirjanik on suutnud veenvalt edasi anda nende inimeste sismist jõudu ja inimlikku veetlust. Pepassoni uhke võitlejahoiak, enese avalik tunnistamine kommunistiks äratav Maametsas imetlust, soodustab temas võitlusvaimu tekkimist. Samuti on Järvisel kõnelused Maametsale väga õpetlikud. Tema sangarlik elu ja surm saavad viimasele otseseks võitluse kutsuks. Kui mõnedes sõjajärgsete aastate kirjanduslikes teostes leidub kommuniste, kelle ainsaks ülesandeks näibki olevat teiste õpetamine, siis Järvisel puhul niisugust mõtet ei teki. Tema jutuajamised Maametsaga tekivad väga konkreetsete küsimuste ja sündmuste ümber ning toimuvad usutavalt (mis olekski vanglaoludes loomulikum!). Veel rohkem kui sõnadega kasvatab Järvis oma isikuga, kannatustest hoolimata edasielava võitlejavaimuga, tohutu tahtejõu ja kindla usuga võiduse. Just veendumuste kindlus on Järvisel jõu allikas.

Ka Maamets ei muutu tasakaalukaks ja kindlameelseks enne, kui on jõudnud sise-

misele veendumusele, kuni Järvisse tõde «Ei, on ainult üks tee — võitluse tee!»¹¹ saab temagi omaks. Maametsa karastumine jätkub juba pärast Järvisse surma. Ta saab tunda fašistlike mõrtsukate ülekuulamismeetodeid ja avastab lõpuks koolivend Loigu tõelise näo. Illusioonid purunevad üksteise järel ja tõde kerkib üha selgemini Maametsa silmade ette. Ühel pool fašismi metsikused, vanglapiinad, teisel pool kommunistide võitlejakujud ja nende suur tõde — nii kujuneb ka Ilmar Maametsast kommunist.

O. Toominga romaanis «Pruuni katku aastail» on inimese kujunemise ja kasvamise teema leidnud õnnestunud lahenduse. Vaadeldava ajajärgu proosakirjanduses ei ole Ilmar Maametsa kõrvale õieti kedagi seada; ta on vaieldamatult kõige meeldejäävam kuju. Eriti veenvalt on O. Toominga kujutanud Maametsas toimuvat sisemist võitlust, tema rabelemist tõe ja mitmesuguste eelarvamuste vahel, samuti seda tegelikkuse raudset loogikat, mis juhib kommunistlike veendumusteni iga ausa inimese. Seevastu jääb Maametsa kui võitleja-kommunist mõnevõrra nõrgemaks, sest romaani lõpuosas on tema sisemaailma üsna vähe näidatud. Üldse on romaani algus palju tihedam ja mitmekülgsem, lõpupeatükid aga rajanevad peamiselt sündmustiku käigu jälgimisele.

Ilmar Maametsa maailmavaatelsele küpsemisele sekundeerib tema naise Estri areng, mis kulgeb samuti tegelikkuse enda surve ja tõukel. Siiski ei ole Estri kujunemine näidatud nii jõuliselt kui Ilmar Maametsa oma; autor on sattunud liiga agarasti jälgima Renee Loigu ja Estri suhteid ning unustanud Estri karakteri lähema kujutamise.

Kui Ilmar Maametsa kuju võib pidada õnnestunuks, siis seda sellepärast, et kirjanik on suutnud oma kangelast kujutada tervikliku karakterina, mitte ainult teatud sotsiaalse jõe kehastusena. Omaaegne kriitika suhtub aga küsimusesse vastupidiselt. Nii leiab R. Sirge: «Talle (s. o. Maametsale — R. K.-L.) on, näiteks Järvisega võrreldes, korduvalt liiga tähtsad omaksed ja pooleliolev töö, mille jätkamiseks ta võimalusi otsib, selle asemel et pidada järjekindlalt võitlust vaenlastega.» Ja edasi seal-samas: «Isiklike elementide esiletungimine Maametsa juures on üheks põhjuseks, et romaani keskmise osa pinget vajub, et partei poolt juhitud võitlus vanglatingimustes siin nii eredalt esile ei tule kui eespool ja lõpuosas.»¹²

Niisiis peab R. Sirge romaani keskse kangelase puuduseks isikliku elu momentide liigset esiletungimist, just seda, mis teeb kirjandusliku kuju inimlikult lähedaseks ja mõistetavaks. Kas on siis kommunistile omane ainult võitlus, võõrad aga kõik tunded ja mõtted perekonnast või oma poolelijäänud tööst? Muidugi mitte. Antud väljavõtted kriitiku-kirjaniku retsensioonist räägivad inimese kujutamise üldistest põhimõtetest, mis isikukultuse tingimustes ja isiku kui niisuguse mahatallamise olukorras ei lähtunud õigetest, humanistlikest alustest. Muide, need väärad põhimõtted on avaldanud teatud mõju ka R. Sirge enda kirjanduslikule loomingule, nagu näeme allpool.

O. Toominga kõrval ongi R. Sirge kõige ulatuslikumalt käsitletud Saksa fašistliku okupatsiooni ainetikku ja seejuures just inimese kasvu-kujunemise seisukohalt. Romaani-mõõtmeile vastav jutustus «Otsustav pöörak» (1948 ja 1954) jälgib Ants Paju arengut küll läbi kolme erineva ajajärgu — juunipöörde ja sündmused 1940/41, Saksa fašistlik okupatsioon, sõjajärgne kolhoosierimisperiood —, kuid okupatsiooni kujutatav osa on kahtlemata üks paremaid. «Ainuke võimalus», «Samm-sammult», «Kaseurvad» ja «Lõke padrikus» käsitlevad samuti võitlejaks kujuneva inimese arenguteed. R. Sirge jutustuste peategelane on talupoeg, välja arvatud «Lõke padrikus». Kõigi R. Sirge kangelaste olemust jutustuste algul võib kokku võtta Koplimetsa Kuti sõnadega «Ainukesest võimalusest»: «Ma ei ole veel kunagi õieti sellele äratundmisele jõudnud, mille eest sõidada... Minule on selge, et tulgu igauks enesega toime, nagu oskab ja suudab.»¹³ Just samuti kaalutles Ants Kasemaa A. Jakobsoni «Ärkamises», nii mõtles Ilmar Maamets O. Toominga romaanis «Pruuni katku aastail» ja nõnda arutlevad külalapsid

¹¹ O. Tooming, Pruuni katku aastail. Tallinn, 1950, lk. 179.

¹² R. Sirge, Romaan fašismivastasest võitlusest. «Rahva Häälel» 30. apr. 1950.

¹³ R. Sirge, Ainuke võimalus. Rmt.: Algava päeva eel. Tallinn, 1947, lk. 92.

R. Sirge jutustuses «Samm-sammult», Anne «Kaseurbades» ja Ants Paju «Otsustavas pöörakus». Ka kirjanik Narmas jutustuses «Lõke padrikus» püüab esialgu just selle põhimõtte järgi elada.

Kõigi nende teoste ja kangelaste puhul on kirjanikke ühendanud üks idee: näidata, et elu nõuab organiseeritud võitlust, aktiivsust, otsustavust ja oma eesmärkide selget mõistmist. Erapooletuid ja kõrvaltvaatajaid, ainult iseenese eest seisjaid ei saa olla. Et aga inimese teadvuses toimuks murrang, selleks on vaja õppetunde, omal nahal kogemist, paratamatuse raudset survet. Koplimesa Kutis («Ainuke võimalus») küseb otsus võitlema minna alles siis, kui ta küllalt on näinud okupantide omavolitsemist, kui see ulatub juba tema perekonnani, teda isiklikult puudutab. Mobilisatsioonist hitlerlikku armeesse kõrvalehoidvad noormehed jutustuses «Samm-sammult» hakkavad partisanivõitluse hädavajalikkust mõistma alles siis, kui kodukülas ja lähikaudsetes metsades on võimatu edasi redutada. Anne «Kaseurbades» loobub ainult kitsalt isikliku õnne hoidmise mõttest siis, kui ta on armastatud kaotamas. Ants Pajule «Otsustavas pöörakus» saab klassivõitluse mõte okupatsiooniajal selgeks, kui kulak Vakkus on teda küllalt alandanud ja solvanud, kirjanik Narmas («Lõke padrikus») astub võitlejate ridadesse, kui tema erapooletut eksistenti hakkab ähvardama oht.

Kõik okupatsiooni kujutavad kirjanikud rõhutavad üksmeelselt tegelikkuse kõige otsustavamalt mõju inimese arengule. Selle kõrval on kõikides ülalmärgitud teostes mitmeid teadlikke võitlejaid, kes oma selgitava sõna ja eeskujuga aitavad peategelasel kujuneda. O. Toominga Järvis ja Pepsasson romaanis «Pruuni katku aastail» on nende seas kõige silmapaistvamad. R. Sirge jutustustes jäävad aga just need tegelased kõige veretumateks, peajasjalikult ainult nimedeks, mis kiiresti ununevad. «Ainukeses võimaluses» metsavaht Kikas, «Otsustavas pöörakus» aednik Kikas, kooliõpetaja Kont ja Karl Ounap jutustuses «Samm-sammult», Mart Laas «Vanas töömehes», Elmar Terake «Lõke padrikus» — need kõik on ainult episoodilised kujud, kes ilmuvad korra, et peategelasele väga õigeid mõtteid sisendada, teda toetada, ja kaovad jälle, kusjuures lugejale jääb ainult võimalus uskuda autori vihjeid, et nad võitlevad ja tegutsuvad. Kus ja kuidas, sellest pole palju juttu. Sama nähtus torkab silma ka R. Rohu romaanis «Kaks perekonda», kus partisanivõitlusega seotud episoodid on ülimalt salapäraseks muudetud.

Selgub, et võitleja-kommunisti kujutamine käis mitmele kodanlikul ajal alustanud ja okupatsiooni üle elanud kirjanikule üle jõu. R. Roht, P. Viiding, M. Metsanurk ja R. Sirge ei suutnud luua ühtegi silmapaistvat võitlejakuju, nende katsed selles suunas lõppesid fiaskoga. R. Sirge tutvustab Karl Ounapit jutustuses «Samm-sammult» pikalt-laialt, vastates peaaegu kõigile ankeediküsimustele: kellena töötas nõukogude ajal, misugused olid tema poliitilised vaated, kuidas ta pääses fašistide kuisist jne. jne. Karl Ounap tegutseb, vestleb külalastega, suunab ja organiseerib neid, kuid jääb karakterina, inimesena täielikuks skeemiks, sest kirjanik näib teadlikult olevat vältinud laskumist oma tegelase sisemaailma ja isiklikku ellu, just nagu vähendaks see tema tegelase võitlejaomadusi. (Meenutagem siinkohal ka tema eespool kõne all olnud retsensioonis O. Toominga «Pruuni katku aastail» kohta avaldatud seisukohti.)

Suhteliselt elavamad on R. Sirge jutustustes kujunejate karakterid, eriti Anne «Kaseurbades», kelle sisemaailmas toimuvat heitlust autor eredasti valgustab. Usutavalt on põhjendatud Annes tekkiv soov hoida oma isiklikku õnne iga hinna eest. Üksinduse rõhuv raskus ja mõtted sellest, et on lasknud elukaaslast liiga kergesti ära minna, tekitavad temas uue eluseltsilise leidmise järel kirkliku soovi elada ainult oma röömuldele, oma tulevikule. Kuid selles pimedas ja piiratud soosis pörkub Anne oma armastatu seisukohale: ei saa olla isiklikku õnne ilma ühiskondlikuta. Annel on raske seda mõista, sest kõik tema üksinduse mälestused, mured ja valud kisuivad võitlema ainult iseenese eest. Alles siis, kui selgub, et just kitsa egoistliku suhtumisega elusse kaotab ta oma õnne kõige kindlamini, suudab Anne avaramalt mõtlemata hakata.

Ants Paju «Otsustavas pöörakus» on õige huvitavalt valitud tüüp, samuti nagu kulak Vakkuski. Kumbki neist on erinev kõige tavalisemast šabloonest kulakust või kehvikust. R. Sirge on mõlemale jätnud manööverdamisvõimaluse kahe leeri vahel ja jälgib suurima tähelepanuga klassiinstinkti, enesealalhoidu ja lihtsalt inimlikest nõrkus-

test tingitud kahe vastandliku tüübi kõikumist oma sotsiaalse telje ümber. Kogu selle võitluse saatuse otsustavad ühiskondlikud tingimused laiemalt võttes. Kirjanik näitab, kuivõrd vaearikas on ebateadliku kehviku jõudmine oma õiguste tunnetamiseni ja maksmapanemiseni, eriti kui vastane on kavalamast kavalam ja mängib osavalt teise nõrkadel kohtadel. Jälgides ja kujutades osavalt Paju-Vakkuse duelli erinevates ühiskondlikes oludes, on kirjanik Ants Paju näol esitanud antud tüübi käitumise- ja tegutsemisjoone põhjaliku uurimuse, mitte aga silmapaistva kirjandusliku karakteri, elava inimese, kellele lugeja võiks kaasa tunda, teda vihata või armastada. Kirjanik ise, on võrdlemisi erapooletu sündmuste ja olude kirjeldaja, mistõttu see mahukas jutustus pakub küll mõndagi mõistusele, peaaegu mitte midagi aga emotsioonidele. Kuid emotsioone äratamata ei suuda kunstiteos olulist mõju saavutada.

Kokku võttes võib öelda, et R. Sirge jutustused okupatsiooni ainestikul ei paista silma õnnestunud karakteritega, kuid küla elu-olu, seal käärivate meeleolude ja kujunevate vahkordade poolest, rahva suhtumise kujutamise poolest fašistidesse ja nende «üude korda» on need jutustused asendamatud. Ühegi teise eesti nõukogude kirjaniku selleaegses loomingu ei leidu nii hästi olukordi fikseerivaid pilte nagu näiteks jutustus-tes «Lehmaviimine», «Meister Mattias» ja «Vana töömees». Selle taustal tuleb hinnata ka R. Sirge jõupingutusi uut laadi karakterite avamiseks.

P. Viidingu jutustused «Ohver», «Vanaisa» ja «Oleks võinud olla ka teisiti»¹⁴ võib asetada üsna R. Sirge omade kõrvale, sest neiski domineerib olustikuline element. Kuid P. Viiding näeb okupatsioonisündmusi veelgi kitsamalt, ta ei tõsta esile ühtegi olulist tüüpi ega anna neile omapoolset hinnangut. Tema jutustus «Ohver» kujutab küll kaasa-tundvalt kooliõpetaja saatust, kuid ei sisalda esteetilist otsust ega järeldust kirjeldatu suhtes. Sama kehtib «Vanaisa» ja «Oleks võinud olla ka teisiti» kohta.

M. Nurme novellides «Lämbumine», «Päevad», «Paratamatu käik»¹⁵ on püütud luua pilti arenevast karakterist, kuid noor autor ei ole suutnud endale võetud ülesannet kuigi-võrd arvestatavalt lahendada. Tema tegelased takerduvad pisiasjusse ja on nõrgasti seotud ühiskondliku võitlusega.

Karakterite tugeva psühholoogilise kujunduse poolest on okupatsioonisündmusi käsitlevas proosas tähelepanndavad A. Hindi kaks novelli «Vennad» ja «Jääminek». Neis ei käsitle autor mitte niivõrd inimese maailmavaatelist kujunemist, kuivõrd inimkarakterite keerukat olemust ja selle avaldumist traagilistes olukordades. Vend peab fašistide käsul maha laskma venna, ja kuigi ta ise on vaenlase leeris, vapustab see kuritegu teda ometi niivõrd, et ta tõstab relva enese käsutajate vastu, hukkudes seejärel ka ise. J. Semper süüdistas kirjanikku selle novelli puhul väärar humanismis,¹⁶ kuid niisugune etteheide ei pea paika. Kritiseerija lähtub skeemist, et fašist ei tunne halastust isegi oma venna vastu, A. Hint aga elust ja inimesest, kus paraku kõik osutub keerukamaks. Seda inimese psühholoogia keerukust annab hästi edasi ka «Jääminek». Inimese elu ja selle päästmiseks toodud ohver muutuvad nii päästetule (isale) kui ka päästjale (tütrele) nii raskeks koormaks, vastastikuse vihkamise ja süüdistuste allikaks, et ainult surm võib olukorda parandada, lepitada karmilt õiglase rannarahva kaks perekonda, Lautrikivid ja Jõgelid. A. Hindi novellid paistavad muust okupatsioonisündmusi käsitlevast proosast silma oma teravate traagiliste konfliktide poolest, mis põhinevad inimkarakterite sügaval, lihtsustamata analüüsil.

Hinnatavaks saavutuseks tuleb pidada ka R. Sirge miniatuuri «Ükskõik», mis annab sügava esteetilise hukkamõistu inimväarikuse unustamisele, looma tasemele langemisele. Huvitavaid pilte okupatsiooniajast pakuvad veel E. Männiku «Terasvaier» ja E. Krusteni «Minu nuga», milles peegeldub sügav kaasaelamine fašismi ohvritele.

Suure Isamaasõja sündmuste käsitlemine kujunes meie kirjanike enamikule uue kirjandusliku meetodi esimeseks katsekiviks. A. Jakobson lähenes oma loomingu sotsialistliku realismi meetodile mõnevõrra varem («Kohtumine sillal», «Oskar Tiitus astub üle

¹⁴ P. Viiding, Sild. Tallinn, 1947.

¹⁵ M. Nurme, Lämbumine. Tallinn, 1946.

¹⁶ J. Semper, UK(b)P KK otsusest ajakirjade «Zvezda» ja «Leningrad» kohta ja eesti nõukogude kirjanduse ülesandeist. «Sirp ja Vasar» 21. sept. 1946.

läve», 1939), teised autorid aga jõudsid sinnamaani ülalnimetatud ainestiku käsitlemisel. E. Männiku silmapaistvamate sõjajuttude kõrge ideeline tase ja kunstimeisterlikkus mõjuvad isegi ootamatusena, kui arvestada tema kodanlikul perioodil avaldatud töid. Just E. Männiku looming on tõenduseks, kui võrd tormiline areng toimus nende autorite juures, kes omandasid uue maailmavaate ja kunstimeetodi. Ei saa tähele panemata jätta ka tõsi-asja, et E. Männiku puhul etendas äärmiselt tähtsat osa uue tegelikkuse vahetu tundmine, võitluse kaasategemine.

Okupatsiooniajal Eestis viibinud kirjanikud R. Sirge, P. Viiding, R. Roht, M. Metsanurk jt. jäävad oma loomingulistest tõekspidamistest ja saavutustest esialgu tugevasti maha A. Jakobsonist ja E. Männikust, kellele on omane ideeline selgus ja aktiivne, võitlev hoiak. Mis puutub R. Rohuse ja M. Metsanurka, siis jätkuvad nende autorite okupatsioonisündmusi kujutavates teostes enam-vähem täielikult kriitilise realismi traditsioonid kallakuga naturalismi: elupiltide ja olude võrdlemisi erapooletu, ükskõikne kirjeldamine, seadmata eesmärgiks mingi sügavama idee väljendamist. Nii kujunevadki nende teosed valdavalt olude kirjelduseks, millel on naturalistlik kallak, kuigi näiteks R. Roht romaanis «Kaks perekonda» teeb siiraid jõupingutusi uute kirjanduslike tõdede mõistmiseks.

R. Sirge jutustustes on märgata rahutut otsimist, kuid ka temal kaob idee veel olude kirjeldamise rägastikku, tungides selgemini esile vaid mõnedes teostes, nagu «Kaseurvad», «Samm-sammult», «Ainuke võimalus», «Otsustav pöörak», mida võib juba pidada sotsialistliku realismi meetodil kirjutatuiks, kuigi nendes on veel tunduvald ülemineku-elemente vanalt uuele.

Nagu juba eespool märgitud, suutsid ilmekaid võitlejakujusid luua peamiselt A. Jakobson ja E. Männik, mis vastas eelkõige nende kirjanike endi maailmavaatelistele tõekspidamistele ja kirjanduse eesmärkide ning ülesannete mõistmisele vastaval ajajärgul. Okupatsiooni käsitlevate autorite töödes on peamine kangelane kujuneja — ja seegi vastab autorite elukogemustele ja veendumustele. On ju selge, et kirjanduses või mistahes kunstis eeldab ühe või teise nähtuse, karakteri ja idee kujutamine ennekõike autori enese sügavat veendumust, mida peavad toetama isiklikud kogemused. Teadliku võitleja kuju R. Sirge ja R. Rohu teostes jääb kõige abstraktsemaks, skemaatiliseks, elutumaks just sellepärast, et kirjanike isiklikud kogemused, elutundmine ei toetanud teoreetilisi tõekspidamisi, ettekujutust võitlejast. Kirjanikud ei tundnud küllaldaselt võitlejat tegelikkuses, mistõttu andsid selle kuju oma teostes edasi äärmiselt kitsilt või äärmiselt skemaatiliselt. Selsamal põhjusel ei laabu uue inimese kujutamine esialgu ka sõjajärgset tegelikkust käsitlevates teostes.

Juba esimestel sõjajärgsetel aastatel võib kriitikas täheldada halba tendentsi suruda inimese kujutamine sotsiaalse skeemi raamidesse. Ülima printsiipiaalsusega nõuti kirjandusliku kuju täpset vastavust tema sotsiaalsele seisundile. Mis nendest piiridest kasvõi ühegi joonega väljus, kuulutati ebatüüpiliseks, elutõde moonutavaks. Nii tekitas palju vastuväiteid vallavanema kuju Sirge jutustuses «Samm-sammult»,¹⁷ kelles nähti liigset rahvasõbralikkust, mittevastavust rahvareeturi šabloontüübile. Ometi on Sirge selgesti kujutanud vallavanemat kui vaenlast, kes osavasti mängib «rahvasõbra» osa, reetes seejuures rahvast mitte vähem kui mõni avalik kiskja.

1947. aastal teeb R. Sirge ise etteheiteid R. Rohule, et selle romaanis «Kaks perekonda» olevat ebaselge Juurupi kuju, ei saavat aru, kas ta on fašist või lihtsalt põikpea.¹⁸ A. Tulik ei pea sugugi usutavaks, et vana Juurup ja tema poeg Väino võivad hakata fašiste kiruma, ema Leenus ei olevat jälgegi tüüpilisest kulakunaisest: «Muidugi on kuju selline käsitus autorilt meelevaldne.» Samuti polevat Eedi kuju tüüpiline.¹⁹ Kui viimase väite puhul on kriitikal õigus ses suhtes, et R. Roht pole kuidagi põhjendanud

¹⁷ Eestimaa K(b)P KK büroo 18. septembri 1946. a. otsusest kirjandus- ja kunstiajakirja «Looming» kohta ja «Loomingu» osa ülesehitustöös. «Rahva Hääle» 18. sept. 1946; K. Taev, Eesti nõukogude proosakirjandusest (ettekanne EN Kirjanike Liidu II kongressil), «Looming» 1947, nr. 2.

¹⁸ R. Sirge, Suure teema puudulik lahendus. «Sirp ja Vasar» 26. juulil 1947.

¹⁹ A. Tulik, Richard Roht, Kaks perekonda. «Looming» 1947, nr. 6, lk. 733.

Eedile antud osa, siis küsimuse põhimõtteline ülesseadmine kriitika poolt, lähtumine mingist kulaku, tema poja ja naise valmistüübist räägib elu lihtsustavast skematiseerimisest.

Samal ajal on kuulda nurinat, et see või teine kirjanik olevat liiga palju tähelepanu osutanud selle või teise tegelase isiklikule elule. 1948. aastal teeb H. Lumet sellise etteheite R. Sirge jutustusele «Kaseurvad»²⁰, mis ometi ongi rajatud isikliku ja ühiskondliku õnne vahetõrgete valgustamisele. Nagu eespool kuulsime, leiab 1950. aastal Sirge omakorda, et O. Tooming olevat liialdanud Maametsa isikliku elu probleemidega oma romaanis «Pruuni katku aastail».

Praktika näitas, et kõige paremate saavutusteni jõuti neis Suurt Isamaasõda käsitlevates teostes, kus autor lähtus tegelikkusest enesest, mitte aga skeemist.

Suure Isamaasõja ajastut käsitlevate teostega jõudis eesti nõukogude proosakirjanduse parem osa sotsialistliku realismi meetodi rakendamiseni. Kõige õnnestunumaid uue meetodi alusel kirjutatud teoseid andsid A. Jakobson, E. Männik ja O. Tooming. Viimase puhul tuleb silmas pidada, et «Pruuni katku aastail» ilmus 1950. aastal, s. o. siis, kui sotsialistliku realismi meetod oli juba üldiselt kindlustumas.

Suurt Isamaasõda kujutavate kirjandusteoste paremikus paistab silma inimese ja ühiskonna vahetõrgete uus mõistmine. Kui kodanlikul ajal ilmus arvukalt teoseid, kus inimest vaadeldi peamiselt bioloogilise nähtusena, kujutati erakordseid karaktereid või loodi vähe mõtestatud tõsielupilt inimsaastustest, siis nüüd on märgatav ilmne tendents lahti mõtestada inimese sotsiaalne olemus. Inimese maailmavaate, tema teadvuse kujunemine tihedas seoses ja sõltuvuses ühiskondlikest sündmustest on kirjanduse peamiseks teemaks, kusjuures nii Suure Isamaasõja rindevõitlust kui ka Saksa fašistlikku okupatsiooni käsitlevad autorid näitavad õigesti inimese ja ühiskonna põhilist arengusuunda, ajaloolist perspektiivi. Eesti nõukogude proosakirjandusse sügenes raskete ja traagiliste sündmuste kujutamisest hoolimata optimistlik noot, mida on raske leida kodanliku perioodi kirjandusest. See kirjanduse optimistlik põhitoon on tingitud perspektiivitundest, ühiskonna arenguseaduste tunnetamisest. Mida selgemini kirjanik neid tunnetas, seda paremini oskas ta eraldada olulist ebaolulisest, tuua välja oma ajajärgu tüüpilisi karaktereid ja olukordi. A. Jakobsoni ja E. Männiku teedrajavat osa proosakirjanduses on juba mitmel puhul rõhutatud, kuid ajajärgu oluliste joonte tabamisele okupatsiooni käsitlevates jutustustes läheneb esimestel sõjajärgsetel aastatel ka R. Sirge ja hiljem O. Tooming.

Suure Isamaasõja ajastut käsitlevates teostes, mis on pühendatud inimese maailmavaatelise karastumise ja kujunemise probleemile, ei tõuse erilise reljeefusega esile üksikangelased, üksikud eriti õnnestunud karakterid, eredalt individualiseeritud tüübid. On suhteliselt häid kirjanduslikke kujusid, kuid pole niisuguseid, kes üksi kogu vastavaainelist kirjandust iseloomustada suudaksid. Kirjandusliku kuju loomisel esineb abstraktsust, karakteri kaudu väljendatava idee nõrka kunstilist kehastamist, kalduvust kujutamise asemel deklareerida. Need puudujäägid aga ei suuda takistada ajajärgule tüüpilise inimese koondportree tekkimist käsitletud teoste alusel. See portree võinuks olla värvirikkam, elu mitmekülgselt haarav ja suurematesse sügavustesse tungiv, kuid ajajärgu iseloomulikud jooned ja kirjanduse üldine arengusuund on temas ometi selgesti näha. Ja lõppude lõpuks ongi see kõige olulisem, sest hilisem aeg on selle perioodi kujutamisse toonud nii sügavust, värve ja varjundeid kui ka erinevaid käsitlusaspekte H. Leberechti, P. Kuusbergi ja R. Sirge proosateoste näol.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Keele ja Kirjanduse Instituut

Saabus toimetusse
14. IX 1964

²⁰ H. Lumet, Läbitud etapp. «Sirp ja Vasar» 10. jaan. 1948.

P. КРУСТЕН-ЛИНДСТРЕМ

ИЗОБРАЖЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ О ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ

Резюме

В период после окончания Великой Отечественной войны в эстонской советской прозе большое место занимает военная тематика. Наиболее характерной темой стало формирование мировоззрения человека, которое в условиях острой борьбы шло необычайно быстро. На идейном уровне произведений в большей мере сказалось то, где находился автор во время войны — в советском тылу или в оккупированной фашистами Эстонии. Произведения таких находившихся в советском тылу или в Красной Армии эстонских прозаиков, как А. Якобсон, Э. Мянник, А. Хийт и др., отличаются идейной ясностью, рисуют образы активных борцов. Творческим методом названных авторов стал в годы войны социалистический реализм. Другая часть писателей, которым пришлось пережить фашистскую оккупацию, заметно отставала в своем мировоззрении и развитии творческого метода и лишь в послевоенные годы начала постепенно овладевать новым литературным методом.

А. Якобсон и Э. Мянник рисуют в своих произведениях многогранные образы советских людей, особенно подчеркивая их высокие моральные качества — патриотизм, чувство долга, глубокую сознательность. В произведениях этих авторов мы находим всесторонний анализ внутреннего мира человека. Слабой стороной произведений А. Якобсона и Э. Мянника этого периода является недостаточно глубокая индивидуализация характеров.

Центральным героем произведений таких писателей, как Р. Сирге, О. Тооминг, П. Вийдинг и др., изображавших период фашистской оккупации, стал человек, ищущий так называемый третий путь, лишенный твердых убеждений, который в ходе происходящего вокруг него и с ним вырастает в борца. Наиболее удачным из героев такого рода следует считать Ильмара Мааметса в романе О. Тооминга «В годы коричневой чумы» («Pruuni katku aastail», 1950). В других произведениях, посвященных годам фашистской оккупации, образы активных борцов, сознательных коммунистов не удалось и остались весьма расплывчатыми и схематичными.

Коренные перемены, происходившие в людях в годы Великой Отечественной войны, получили в целом правильное отражение в литературе. Произведения, вышедшие в свет после XX съезда КПСС, привнесли новые краски, аспекты и глубину и в литературу о Великой Отечественной войне.

*Институт языка и литературы
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
14/IX 1964

R. KRUSTEN-LINDSTRÖM

DIE MORALISCHE GESTALTUNG DES MENSCHEN IN DEN SCHRIFTWERKEN
ÜBER DEN GROSSEN VATERLÄNDISCHEN KRIEG*Zusammenfassung*

Die estnische sowjetische Prosaliteratur ist unmittelbar nach dem Grossen Vaterländischen Krieg vorwiegend der Kriegsthematik zugewendet. Charakteristisch ist das Thema der politischen Gestaltung des Menschen, die sich in der Atmosphäre des erbitterten Kampfes ausserordentlich schnell vollzog. Das ideologische Niveau der Schriftwerke hängt wesentlich davon ab, ob der Verfasser sich während des Krieges im Hinterlande der Sowjetunion oder im besetzten Estland befand. Die Prosaisten A. Jakobson, E. Männik, A. Hint u. a., die sich im Hinterlande der Sowjetunion oder in der Roten Armee befanden, fallen durch die Klarheit ihrer Ideen und durch ihre markanten Kämpfergestalten auf. Die schöpferische Methode dieser Schriftsteller ist hier der sozialistische Realismus.

Der andere Teil der Schriftsteller, während der faschistischen Okkupation in Estland befindlich, blieb in der Entwicklung ihrer Weltanschauung und ihrer schriftstellerischen

Methode beträchtlich zurück. Erst in der Nachkriegszeit näherten sie sich allmählich der neuen schriftstellerischen Methode.

A. Jakobson und E. Männik stellen die handelnden Personen ihrer Werke vielseitig dar, besonders aber die edlen moralischen Eigenschaften des sowjetischen Menschen, — seinen Patriotismus, sein Pflichtgefühl, sein tiefes politisches Bewusstsein. Die Werke dieser Autoren bieten eine allseitige Analyse der Innenwelt des Menschen. Als eine gewisse Unzulänglichkeit ist in den Werken von A. Jakobson und E. Männik die mangelhafte Individualisiertheit der Charaktere zu bezeichnen.

In den die faschistische Okkupation darstellenden Werken von R. Sirge, O. Tooming und P. Viiding tritt als Hauptperson der sogenannte Sucher eines dritten Weges, der Mensch ohne feste Überzeugung, der aber infolge der Ereignisse zum Kämpfer heranwächst. Als das grösste Gelingen dieser Art wäre die Hauptperson Ilmar Maamets im Roman von O. Tooming «In den Jahren der braunen Pest» zu vermerken. In den anderen die Ereignisse der Okkupation schildernden Werken ist jedoch die Gestalt des aktiv kämpfenden, bewussten Kommunisten misslungen, sie bleibt äusserst unklar und schematisch.

Die umwälzenden Veränderungen im Grossen Vaterländischen Krieg werden in der Literatur im allgemeinen richtig widerspiegelt. Die nach dem XX Kongress der Kommunistischen Partei der Sowjetunion veröffentlichten Werke haben das Bild des Grossen Vaterländischen Krieges mit neuen Farben und neuen Aspekten bereichert.

*Institut für Sprache und Literatur
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 14. Sept. 1964